

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ СТРАХІВ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ З ПОВНИХ ТА НЕПОВНИХ СІМЕЙ

У статті здійснено теоретичний аналіз сучасних досліджень поняття страху, причини прояву та класифікацію дитячих страхів. Представлено результати емпіричного дослідження прояву страхів у молодших школярів з повних та неповних сімей та проведено порівняльний аналіз.

Ключові слова: емоційна сфера, страх, тривожність, молодший шкільний вік, повна та неповна сім'я.

Проблема страху є однією з найбільш актуальних проблем у сучасній психології. Особливо це стосується вивчення проблеми страхів у дітей молодшого шкільного віку, оскільки саме цей віковий період відрізняється високою соціальною сензитивністю, ускладненням системи вимог до дитини, до її рефлексивних здібностей та інших психічних якостей. Нова соціальна ситуація розвитку в цей період багато в чому стає стресовою, що тягне за собою появу психічної напруженості у молодшого школяра, що, в свою чергу, призводить до прояву можливих порушень розвитку, що негативно впливає на подальший розвиток особистості.

Як зазначають Л. С. Виготський, О. В. Запорожець, Д. Б. Ельконін, Г. С. Костюк та інші, особливостями розвитку емоційної сфери в молодшому шкільному віці є підвищена чутливість, здатність глибоко й болісно переживати; емоційна нестійкість; розвиток вміння володіти своїми почуттями; поява рефлексії; готовність до афекту страху. Найбільш значущими для дітей молодшого шкільного віку є емоції страху, інтересу та радості.

Проблема страху розглядається в роботах таких вітчизняних та зарубіжних вчених, як В. М. Блейхер, С. Ю. Головін, О. І. Захаров, К. Ізард, М. Кляйн, І. В. Крук, Н. Д. Линде, Р. Мей, Ч. Райкрофт, І. Раншбург, А. Роббер, З. Фрейд, В. Франкл, А. Фром, В. Д. Шадріков, Е. Еріксон та інші. Як зазначають науковці (К. Ізард, В. І. Гарбузов, А. І. Захаров, В. В. Лебединський, О. С. Никольська, О. О. Прохоров та інші), страх є найбільш сильною та загрозовою емоцією, яка має значний вплив на психічний розвиток людини. Аналіз наукових джерел дозволив нам відзначити багатоаспектність поняття „страх”, зокрема розуміння страху як „умовно-рефлекторного, емоційно загостреного відображення людиною конкретної загрози для життя, самопочуття та власного благополуччя” (О. І. Захаров), як феномена, притаманного людському існуванню (Р. Мейлі, А. Кемпінські та ін.), як особливого переживання страху дії (П. Жане).

Серед функцій страху визначають сигнальну, пристосувально-адаптивну та когнітивну (за К. Ізардом, У. Джеймсом, К. Холлом). Вчені також виділяють чотири рівні прояву страхів: соматичні ознаки, суб'єктивні прояви, особливості когнітивного функціонування, поведінкові реакції [2].

В роботах таких вчених, як Л. С. Акопян, О. І. Захаров, Л. Д. Лебедева, С. В. Капанова, О. О. Карабанова, Н. З. Карпенко, М. В. Осоріна, Р. В. Овчарова, Л. В. Орлова, Н. Н. Толстих розглядаються специфіка, види та основні прояви дитячих страхів. О. І. Захаров розглядає в своїй роботі такі види страхів [3]: за характером – природні, соціальні, ситуативні, особистісні; за ступенем реальності – реальні та уявні; за ступенем інтенсивності – гострі та хронічні.

Л. В. Орлова в своїй роботі представляє дещо змінену класифікацію дитячих страхів: ситуативно-обумовлені (виникають в незвичній, загрозливій або шокуючій ситуації) та особистісно-обумовлені (визначені характером людини), а також автор виділяє предметні (адекватні та неадекватні, періодичні та хронічні) та екзистенціальні (страх перед смертю, страх перед свободою, страх перед самотністю) [2].

Серед причин появи дитячих страхів науковцями виділяється багато показників, але основними виступають особливості сімейного виховання, стиль взаємостосунків в сім'ї, соціальні умови розвитку дитини (за Л. С. Акопян, В. К. Вілюнас, В. І. Гарбузовим, О. І. Захаровим, О. А. Карабановою, В. М. Мініярова, М. В. Осоріною, Д. Б. Ельконіним, Г. Еберлейном). Ураховуючи особливості розвитку емоційної сфери в молодшому шкільному віці (за Л. С. Виготським, О. В. Запорожцем, Д. Б. Ельконіним, Г. С. Костюком, П. М. Якобсоном) і те, що однією зі значущих емоцій є страх, ми вважаємо актуальним вивчення особливостей прояву страхів у дітей з повних та неповних сімей.

Метою дослідження є вивчення особливостей прояву страхів у молодших школярів з повних та неповних сімей.

У роботі були використані наступні **емпіричні методи**: спостереження, бесіда, аналіз продуктів діяльності та конкретні методики: методика «Неіснуюча тварина», «Страхи в будиночках» О. І. Захарова та М. Панфілової, авторська методика «Намалюй свій страх та напиши свої страхи», Шкала явної тривожності для дітей СМАС (The Children's Form of Manifest Anxiety Scale).

Дослідження психологічних особливостей проявів страхів дітей молодшого шкільного віку проводилося на базі ДП УДЦ «Молода Гвардія», в якому приймали участь 100 рекреантів молодшого шкільно-

го віку (50 дівчаток та 50 хлопчиків) віком 8-9 років. Було виділено дві групи досліджуваних: 1 група – молодші школярі з повної сім'ї (50 рекреантів), 2 група – молодші школярі з неповної сім'ї (50 рекреантів).

Одержані результати за методикою «Неіснуюча тварина» у молодших школярів з повних сімей свідчать, що серед показників переважають наступні: легкість виникнення страхів (54%) та переживання страхів (60%), які пов'язані з процесом адаптації до нових умов та віковими особливостями молодшого школяра щодо легкості виникнення страхів. Різка тривожність спостерігається лише у 20% досліджуваних, що пов'язано з їх особистісними властивостями. Такий розподіл результатів можна пояснити тим, що саме в молодшому шкільному віці ще переважають інстинктивні страхи та починають з'являтися соціальні страхи, які пов'язані з провідною діяльністю в означеному

віці. За дослідженнями О. І. Захарова саме в молодшому шкільному віці на одному рівні можуть бути представлені страх і побоювання, страх і тривожність. Також молодший шкільний вік характеризується появою більш негативних емоцій, які, в свою чергу, призводять до зниження самооцінки.

Аналіз отриманих результатів за означеною методикою у молодших школярів з неповних сімей дозволив визначити, що у досліджуваних переважає показник переживання страху (65%) та легкість виникнення побоювань і страхів (60%). Також у значній кількості дітей виявлені показники страху і тривоги (44%). Такі результати ми можемо пояснити, по-перше, як було зазначено вище, особливостями даного вікового періоду, по-друге, особливостями сімейного виховання та соціального статусу, а саме «неповна сім'я».

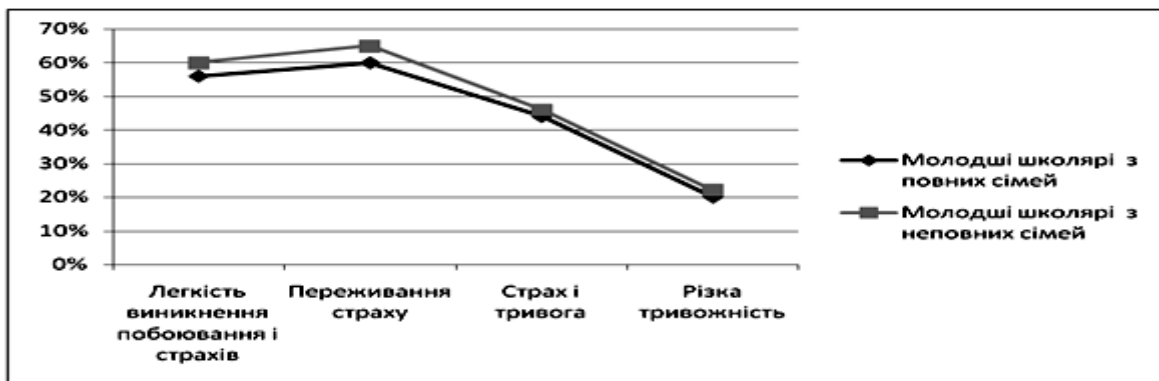

Рис. 1 Порівняльний аналіз результатів дослідження страхів у молодших школярів з повних та неповних сімей (за методикою «Неіснуюча тварина»)

Порівняльний аналіз отриманих результатів за методикою «Неіснуюча тварина» у досліджуваних з повних та неповних сімей (див. рис. 1.) дозволяє стверджувати, що в обох досліджуваних групах в малюнках переважають показники легкості виникнення страхів та їх переживання, однак ці показники більше виражені в групі досліджуваних з неповних сімей.

Результати за методикою «Страхи в будиночках» (див. табл.1 та рис.2.) дозволяють зазначити, що у 30% молодших школярів з повних сімей виявлені медичні страхи; у 35% досліджуваних наявні страхи, що пов'язані з завданням фізичної шкоди; 66% досліджуваних мають страх смерті; страх тварин виявлений у 54% досліджуваних; казкових персонажів боїться 25% молодших школярів з повних сімей; темноти та кошмарів бояться 36% рекреантів; наявність соціально-опосередкованих страхів (людей, дітей, покарання, запізнення, самотності) є у 55% досліджуваних, просторові страхи (висота, глибина, замкнутий простір) наявні у 47% досліджуваних. Отже, у молодших школярів з повних сімей найбільше вираженим є страх смерті та менш за все страх казкових персонажів.

досліджуваних мають страх смерті; страх тварин виявлений у 54% досліджуваних; казкових персонажів боїться 25% молодших школярів з повних сімей; темноти та кошмарів бояться 36% рекреантів; наявність соціально-опосередкованих страхів (людей, дітей, покарання, запізнення, самотності) є у 55% досліджуваних, просторові страхи (висота, глибина, замкнутий простір) наявні у 47% досліджуваних. Отже, у молодших школярів з повних сімей найбільше вираженим є страх смерті та менш за все страх казкових персонажів.

Таблиця 1

Результати за методикою «Страхи в будиночках» у молодших школярів з повних та неповних сімей

Страхи	Молодші школярі з повних сімей	Молодші школярі з неповних сімей
Медичні страхи	30%	63%
Страх фізичної шкоди	35%	75%
Страх тварин	54%	69%
Страх казкових персонажів	25%	11%
Страх темряви та кошмарів	36%	45%
Соціально-опосередковані страхи	55%	76%
Просторові страхи	47%	68%
Страх смерті	66%	94%

Аналізуючи результати за методикою «Страхи в будиночках» у молодших школярів з неповних сімей (див. табл.1), ми визначили, що найбільш вираженим є страх смерті (94%), другими за результатами в роботах досліджуваних виступають соціально-опосередковані страхи (76%) та страхи, пов'язані із нанесенням фізичної шкоди (75%), третіми за результатами є медичні страхи (63%), страх тварин (69%) та просторових страхів (68%); четвертим за результатами є страх темряви (45%), а найменш за все у молодших школярів з неповних сімей виражений страх каз-

кових персонажів (45%). Отже, ми можемо стверджувати, що молодшим школярам з неповних сімей характерні страх смерті, соціально-опосередковані страхи та страхи, пов'язані з нанесенням фізичної шкоди.

Порівняльний аналіз результатів за методикою «Страхи в будиночках» (див. рис.2) у молодших школярів з повних та неповних сімей дозволив визначити, що у досліджуваних з неповних сімей значно більша кількість страхів в порівнянні з досліджуваними з повних сімей.

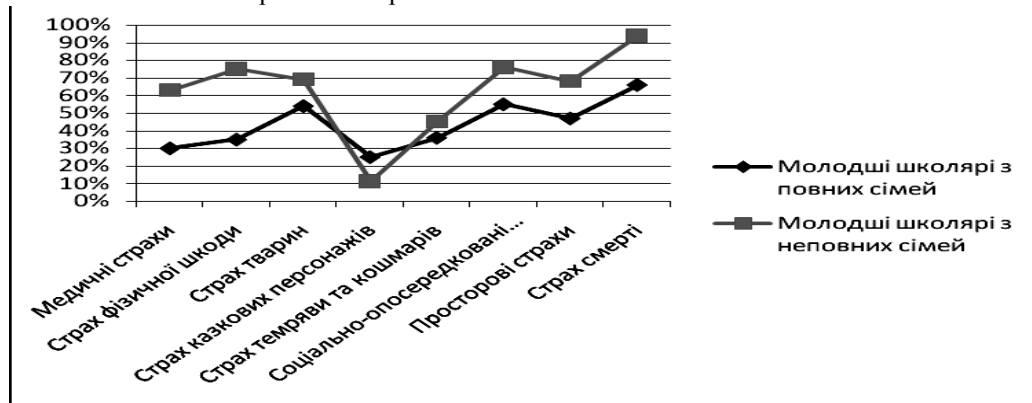

Рис.2. Порівняльний аналіз результатів наявності страхів у молодших школярів з повних та неповних сімей (за методикою «Страхи в будиночках»)

Так, молодшим школярам з неповних сімей характерні такі страхи, як страх смерті, соціально-опосередковані страхи, страхи, пов'язані з нанесенням фізичної шкоди, медичні страхи, страх тварин та просторові страхи, а у досліджуваних з повних сімей найбільш виражені страх смерті, страх тварин, соціально-опосередковані страхи. Однак, ми можемо говорити про те, що в обох групах досліджуваних найбільш розповсюдженим є страх смерті та страх тварин.

Наступною в дослідженні була авторська методика «Намалюй свій страх та напиши свої страхи». Ця методика є проєктивною методикою, метою якої є визначення переважних видів страхів у молодших школярів та підлітків. Досліджуваним пропонується на папері А4 зобразити за допомогою кольорових олівців всі свої страхи та підписати їх. На другому аркуші паперу досліджуваним треба написати всі свої страхи. Обробка результатів відбувається як кількісно, тобто підрахунок частоти зустрічаємості видів страхів, так і якісно, що саме зображено в кожному малюнку і як воно співвідноситься з написаними страхами у досліджуваних.

Одержані результати за методикою «Намалюй свій страх та напиши свої страхи» свідчать, що в роботах молодших школярів з повних сімей серед списку страхів найбільш розповсюдженими є змії, темрява, пацюки, привиди, вампіри, павуки, дикі тварини, машини, собаки, кінець світу, потрапити до дитбудинку, смерть близьких. Найменш розповсюдженими були наступні страхи: Бог не візьме мене на небо, духи, своєї смерті, залишитись сиротою, загубитися, обманювати, йти до директора.

У зображеннях страхів молодші школярі з повних сімей найчастіше малювали духів, привидів, вампірів, чортиків, павуків, отримання поганих оцінок. Рідко зустрічались в малюнках страхи, що Бог не візьме дитину на небо (намальовано на верхній половині листа царство небесне, в нижній частині чорт, який кличе дитину до себе і сміється); своєї смерті, страх, що батьки потраплять в аварію, потонути у морі. Отже, ми можемо стверджувати, що у досліджуваних з повних сімей, як у вербальній формі, так і в образній формі переважають страхи комах та тварин, але в образній формі спостерігається менше розробленість страхів, ніж у вербальній.

У роботах молодших школярів з неповних сімей у вербальній формі найчастіше представлені такі страхи, як злі люди, собаки, вовки, темрява, втрата друзів, втрата родини, висота, вогонь, стоматолог, втрата батька, павуків, виклик до дошки. Рідкими страхами в роботах досліджуваних є стоматологічні інструменти, диявол, сатана, кінець світу, страх загубитися.

Молодші школярі з неповних сімей найчастіше малювали такі страхи, як дитина під дощем на вулиці біля хати і не може потрапити в неї; заборона займатися спортом, отримання погані оцінки (зошит та вчителька); привиди; втрата близьких (падає дерево на дитину, його тата та брата, всі стоять на колінах і тримають руки у гору, лише брат плаче та тримає тата за тулуб; мати кидає дитину та уходить, а дитина плаче за мамою), замах бандитів на сім'ю (бандити з ножами погрожують татові, матері та дітям і забирають гроші та прикраси), смерть (кладовище з надписами на могилах). Серед найменш

зображених є страхи скляної будівлі, що згоріла; намальовані янгол та бог, які захищають від диявола, кінець світу. Так, в роботах досліджуваних з неповних сімей як в образній, так і у вербальній формі представлена практично однакова кількість страхів та переважають страхи втрати близьких людей, тварин, павуків, смерть.

Так, ми можемо стверджувати, що у досліджуваних з неповних сімей виражена більша кількість видів стра-

хів в порівнянні з роботами молодших школярів з неповних сімей. Це можна пояснити особливостями сімейного положення досліджуваних. О. І. Захаров зазначає, що саме на кількість страхів у дітей впливає склад сім'ї.

У таблиці 2 представлені результати за методикою «Шкала явної тривожності для дітей СМАС» молодших школярів з повних та неповних сімей.

Таблиця 2

Результати за методикою «Шкала явної тривожності для дітей СМАС» у молодших школярів з повних та неповних сімей

Групи досліджуваних (N=50)	Стени				
	1-2	3-6	7-8	9	10
Молодші школярі з повних сімей	15%	45%	20%	10%	10%
Молодші школярі з неповних сімей	10%	35%	20%	25%	10%

Дані таблиці 2 свідчать, що 15% молодших школярів з повних сімей мають низький рівень тривожності, вони дуже спокійні, що може бути пов'язано із захисним характером; 45% досліджуваних мають нормальний рівень тривожності, який необхідний для адаптації та продуктивної діяльності. 20% досліджуваних мають дещо завищену тривожність, що пов'язано з обмеженим колом ситуацій, а також процесом адаптації в таборі. 10% досліджуваних з повних сімей мають явно завищений рівень тривожності, а 10% досліджуваних мають дуже високий рівень тривожності та їх можна віднести до групи ризику.

Визначено, що у 10% молодших школярів з неповних сімей стан тривожності не властивий, вони проявляють «надмірний спокій», що може бути пов'язано із захисним характером; 35% досліджуваних мають нормальний рівень тривожності, який необхідний для адаптації та продуктивної діяльності. 20% досліджуваних мають дещо завищену тривожність, що пов'язано з обмеженим колом ситуацій. 25% досліджуваних мають явно завищену тривожність. 10% досліджуваних мають дуже високу тривожність та їх можна віднести до групи ризику.

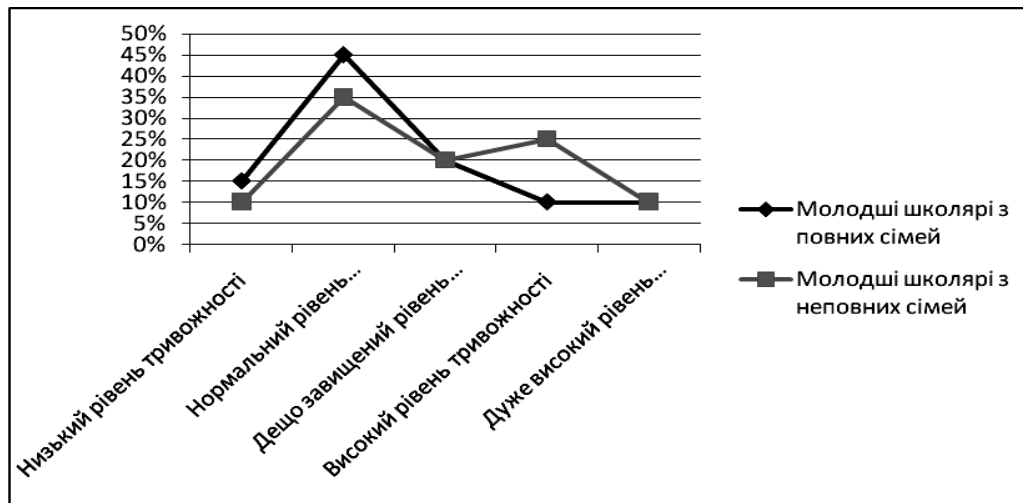

Рис. 3. Порівняльний аналіз рівнів тривожності у молодших школярів з повних та неповних сімей (за методикою «Шкала явної тривожності для дітей СМАС»).

На рис. 3 видно, що у молодших школярів з неповних сімей рівень тривожності дещо вищий ніж у молодших школярів з повних сімей.

Отже, проведений аналіз результатів емпіричного дослідження дозволяє зробити наступні висновки: молодшим школярам з повних сімей притаманним є переживання страхів; серед видів страхів найбільш вираженими є страх смерті, тварин, просторові страхи. А молодшим школярам з неповних сімей, в порівнянні з досліджува-

ними з повних родин, властива тривожність, боязкість, емоційна вразливість, підвищене відчуття небезпеки, серед видів страхів найбільш вираженими є страх смерті, тварин, страх фізичної шкоди, медичні та просторові страхи, соціально-опосередковані страхи.

Перспективним на майбутнє є дослідження особливостей прояву страхів у підлітків з повних та неповних сімей та проведення порівняльного аналізу особливостей прояву страхів у молодших школярів та підлітків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акопян Л. С. Атлас детских страхов / Л. С. Акопян. – Самара : СНЦ РАН, 2003. – 172 с.
2. Гринева Л. В. [Орлова] Коррекция детской тревожности и страхов с помощью арт-терапии / Л. В. Гринева // Ежегодная Всероссийская научно-практическая конференция психологов-практиков: Материалы участников / Под редакцией Сукманюк А. Н. – Москва, 2005. – С.49-53.
3. Захаров А. И. Дневные и ночные страхи у детей. Серия «Психология ребенка» / А. И. Захаров. – СПб.: «Издательство СОЮЗ», 2000. – 448 с.
4. Изард К. Э. Психология эмоций / К. Э. Изард // Перев. с англ. – СПб.: Издательство «Питер», 1999. – 464 с.

REFERENCES

1. Akopyan, L. S. (2003). *Atlas detskikh strakhov [The map of child fears]*. Samara : SNTs RAN [in Russian].
2. Grineva, L. V. [Orlova] (2005). *Korreksiya detskoy trevozhnosti i strahov s pomoschyu art-terapii [Correction of child anxiety and fears by means of art-therapy]. Ezhegodnaya Vserossiyskaya nauchno-prakticheskaya konferentsiya psihologov-praktikov: Materialy uchastnikov – Annual All-Russian scientific and practical conference of practical psychologists: proceedings.* Sukmanyuk, A. N. (Eds.). Moscow [in Russian].
3. Zaharov, A. I. (2000). *Dnevnye i nochnye strakhi u detey. Seriya «Psihologiya rebenka» [Day and night child fears. Series “Child Psychology”]*. Saint Petersburg: «Izdatelstvo SOYuZ» [in Russian].
4. Izard, K. E. (1999). *Psihologiya emotsiy [Psychology of emotions]*. Translated from English. Saint Pe-

5. Прихожан А. М. Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика / А. М. Прихожан. – Воронеж: Изд-во НПО «МОДЕК», 2000. – 304 с.

6. Руденко І. М. Психологічна допомога молодшим школярам із реорганізованих родин в умовах шкільної системи / І. М. Руденко // Науково-практичний журнал «Наука і освіта» Південного наукового Центру АПН України. Спецвипуск. Педагогіка і психологія: [зб. наук. праць]. – Одеса: Південноукраїнський державний педагогічний університет імені К.Д.Ушинського, 2008. – С. 203-207.

tersburg: Izdatelstvo «Piter» [in Russian].

5. Prihozhan, A. M. (2000). *Trevozhnost u detey i podrostkov: psihologicheskaya priroda i vozrastnaya dinamika [Anxiety of children and teenagers: psychological nature and age dynamics]*. Voronezh: Izd-vo NPO «MODEK» [in Russian].

6. Rudenko, I. M. (2008). *Psikhologichna dopomoha molodshym shkoliaram iz reorhanizovanykh rodyn v umovakh shkilnoi systemy [Psychological aid for junior pupils of reorganized families within the schoolsystem]. Naukovo-praktychnyi zhurnal «Nauka i osvita» Pivdennoho naukovo Tsentru APN Ukrainy. Spetsvypusk. Pedagogika i psikhologhiia – Scientific and practical journal “Science and education” of the Southern Scientific Center of APS of Ukraine. Pedagogy and Psychology.* Odesa: Pivdennoukrainskyi derzhavnyi pedagogichnyi universytet imeni K.D.Ushynskoho [in Ukrainian].

У Цинь

ОСОБЕННОСТИ ПРОЯВЛЕНИЯ СТРАХОВ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ ИЗ ПОЛНЫХ И НЕПОЛНЫХ СЕМЕЙ

В статье осуществлен теоретический анализ современных исследований понятия страха, причины проявления и классификация детских страхов. Представлены результаты эмпирического исследования проявления страхов у младших школьников из полных и неполных семей и проведен сравнительный анализ.

Ключевые слова: эмоциональная сфера, страх, тревожность, младший школьный возраст, полная и неполная семья.

U Tsin

PECULIARITIES OF DEMONSTRATING FEARS OF CHILDREN FROM TWO-PARENT AND SINGLE-PARENT FAMILIES

The article deals with the investigation of demonstrating peculiarities of primary school children from two-parent and single-parent families. The theoretical analysis of different approaches to fear study in Psychology was carried out, reasons of demonstration and classification of child fears are determined. It is also specified that investigation of fears is based on the sphere of emotions research. Fear is a primary human emotion, which signals about danger, it depends on many external and internal, instinctive and acquired factors. Fear has the following functions: signal, adjusting and cognitive. There are some kinds of fear: natural, social, situational, real and imagined, acute and chronic. The reasons of child fears can be caused by peculiarities of family upbringing, style of relations within a family, social conditions of child's development. Taking all the above mentioned into consideration, we put forward the aim to study the peculiarities of demonstrating child fears depending on the type of a family: two-parent or single-parent. We used such empirical methods of research: observation, talk, analysis of activity products, as well as such methods as “Nonexistent animal”, “Fears in houses” by A. I. Zakharov, “Draw your fear”, The Children's Form of Manifest Anxiety Scale. The author

presents the results of the empirical research of fear manifestation of children from two-parent and single-parent families. It is revealed that experiencing fears and anxiety is peculiar for junior school children from two-parent families; most of all they are afraid of death, animals and space. Junior pupils from single-parent families are characterized by anxiety, shy, emotional sensitivity, obsessive sense of danger. They are marked by the fear of death, animals, physical harm, they have medical, space and social fears.

Keywords: emotional sphere, fear, anxiety, junior school age, two-parent and single-parent family.

Подано до редакції 08.09.2014
